

AZRA GADŽO KASUMOVIĆ

Gazi Husrev-begova biblioteka

BOSANSKI TVRĐAVSKI ČUVARI – MUSTAHFIZI

Sažetak

U radu se donose opći podaci o bosanskim mustahfizima, a potom i azapima kao najbrojnijim mjesnim čuvarima i posadnicima bosanskih tvrđava. Potom se istražuje pojavljivanje termina mustahfiz u osmanskim kanunnamama, te analiziraju podaci o spomenu mustahfiza u Bosni koji su prezentirani na osnovu najstarijih popisnih deftera i sidžilskih registracija. U vezi sa azapima koji su prvobitno predstavljali lahke pješadijske snage u osvajanju novih prostora i tvrđava donose se, kao konkretan primjer na osnovu pojedinačnih dokumenata, zanimljivi podaci koji ne govore samo o uobičajenom premještanju iz tvrđave u tvrđavu nego, prije svega, govore o promjeni službe azapa u stalne mjesne tvrđavske čuvare 1662. godine, te je njima tom prilikom dodijeljen i novi berat na ime mustahfiza. O mustahfizima se govori prvo kao o općem terminu dok je osnovni cilj rada predstaviti diferenciranje pojma mustahfiz kao službe stalnih tvrđavskih čuvara, tj. mustahfiza-timarnika, te ukazati na specifičnost njihove službe. U tom smislu kao tipičan primjer navedeni su i dokumenti iz zbirke Ljubuške porodice Čerimovića koji su više od jednog stoljeća obavljali službu mustahfiza-timarnika u tvrđavi Ljubuški, a u čijoj zbirci se čuvala i berat azapa Abdulkerima, datiran 1716. godine. Prezentiranim dokumentima, a posebno sidžilskom registracijom iz 1556-57. godine, te tapunamama sa potpisima mustahfiza-timarnika datiranim 1794. i 1803. godine, želi se pokazati da su mustahfizi-timarnici imali drugačije kompetencije u odnosu na mustahfize-ulufedžije i druge tvrđavske posadnike.

Ključne riječi: bosanski mustahfizi, spahije mustahfizi-timarnici, zemljišne transakcije, ovjera tapunama, azapi, promjena službe i berata.

Šira organizacija vojne uprave u Bosni predstavljena je u brojnim radovima koji su nastali velikim dijelom na analizi popisnih deftera.¹ Predstavljajući bosanske kapetanije Kreševljaković je opisao kratko i tvrđave u okviru tih

1 O Bosanskom krajištu i njegovoj vojnoj organizaciji donio je validne podatke na osnovu prvih deftera i njihove analize Hazim Šabanović. V. „Bosansko krajište“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. IX, 1957, Sarajevo 1958; „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja 16-og stoljeća“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XI, 1960, Sarajevo 1961; *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959; Adem Handžić, „O organizaciji vojne krajine Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću, sjeverna i sjeverozapadna granica“, *Prilozi Instituta za istoriju*, XXIII, 24 (1988).

kapetanija, te dao osnovne podatke o njihovim posadnicima koristeći se i određenim brojem podataka iz pojedinačnih dokumenata.² Govoreći o kapetanijama, od kojih je najveći dio osnovan tek nakon Karlovačkog mira, tj. od početka osamnaestog stoljeća, navodi da je u Bosanskom ejaletu 1830. godine bilo 24000 vojnika u 39 kapetanija, s tim što je područje jedne kapetanije moglo obuhvatati i više od jednog grada i jedne utvrde ili tvrđave. Aladin Husić, koji je predstavio sistematične podatke o tvrđavama i njihovim posadama na osnovu detaljne analize deftera iz 1530. godine, te donio i cjelovitu sliku strukture njihovih posadnika timarlija i ulufedžija, navodi da su Osmanlije spomenute godine u Bosanskom sandžaku imali 59 utvrđenih mjesta sa 2570 posadnika.³ U snage koje su čuvale granice prvo Bosanskog sandžaka, a potom ejaleta, općenito, spadali su spahije sa timarom, mustahfizi, azapi kao lahka pješadija i tvrđavski čuvari, akindžije, delije, vojnici, bešlije, farisani, džebedžije, topčije, martolosi, humbaradžije, lagumdžije, čerahori, đonlije, lokalni janičari. Neki su imali stalni angažman na čuvanju tvrđava kao što su azapi, mustahfizi, farisani, pasbani, a neki su angažirani povremeno, po potrebi. U ovom radu donijet će se opširnije pojašnjenje, na osnovu praćenja navoda iz osmanskih kanunnama i u radu prezentiranih dokumenata o dvije vrste tvrđavskih čuvara: mustahfizima i azapima kao najbrojnijim posadnicima u bosanskim tvrđavama.

O terminu mustahfiz

Mustahfizima se nazivaju lica koja su u osmanskoj vojnoj organizaciji obavljala službu čuvara u tvrđavama bilo na samim granicama bilo u gradskim tvrđavama u unutrašnjosti gdje su bili zaduženi da brinu o bezbjednosti navedenih mjesta.⁴ Mustahfizi nisu navođeni odranije čak ni među pokrajinskim snagama kao posebna vojna grupa ili rod uz druge vojne rodove.⁵ Kad su u pitanju osmanske kanunname termin mustahfiz se rijetko susreće. U vezi sa Bosnom mustahfizi se spominju u mufassal defterima u nahiji Dubrovnik (*müstahfazân-ı Dubrovnik*) koja graniči sa nahijom Visoko.⁶ U navedenim kanunnamama mustahfizi se spominju u vezi sa službom u unutrašnjim, a ne

2 Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1953.

3 Aladin Husić, „Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 49/1999, Sarajevo 2000, 195.

4 *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 32, İstanbul 2006, 109.

5 V. *Osmanlılar albümü II*, İstanbul 1976.

6 Akgündüz, *Osmanlı*, 3. kitap, 382. U kanunnamama u vrijeme sultana Sulejmana (1520-1566) navodi se rekapitulacija prihoda svih timara mustahfiza i dizdara: *Timarhay-ı dizdarân ve müstahfazân-ı kulâ'*. V. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukukî tahlilleri*, 5. kitap, *Kanunî devri kanunnameleri II kısım, Eyalet kanunnameleri (I)*, 23.

u izrazito graničnim tvrđavama.⁷ Kada se govori u kanunnamama i turskoj literaturi o janičarima koji su određivani kao nobetčije da se priključe kao ispomoć domaćim lokalnim čuvarima tvrđava tada se uz ime janičar koristi, uglavnom, termin muhafiz kao što se govori i o službi na čuvanju tvrđava (*muhafeza*),⁸ dok nekada dolazi i termin mustahfiz⁹ sa istim značenjem kao i muhafiz.

Što se tiče imenovanja stalnih lokalnih čuvara-mustahfiza u bosanskim tvrđavama u njihovim beratima njihova je služba određivana kao *müstahfizlik* ili *kale müstahfizliği*.¹⁰ Dizdari i mustahfizi-timarnici su dobijali timare za svoju službu i pojedinačne berate, te su sami sakupljali svoje prihode na način na koji su to činile i spahije-konjanici. Nisu bili uključeni u kapetanije čiji su posadnici imali kolektivni berat i čije su plate (*ulufe*) po nalogu bosanskog defterdara preuzimali od povjerenika prihoda (*emina*) mukati njihovi zastupnici, prije svega age, a rijetko i dizdari ili čak kapetani.¹¹ Termin mustahfiz je dugo vremena predstavljao samo jedan opći pojam sa značenjem kakvo su imali i termini *merd-i kale*, *merdan-ı kale*, *hisar eri* ili *nefer*,¹² općenito, koji su se odnosili na sve one koji su, na neki način, kao tvrđavski ljudi bili organizovani na čuvanju tvrđava, granica, gradova i slično. Dakle, nije se prvobitno odnosio na neki određeni rod vojske. Taj termin se tek kasnije, polovinom šesnaestog stoljeća, izdiferencirao kao naziv za službu mustahfiza – stalnih gradskih čuvara u unutrašnjosti. Što se tiče mustahfiskih pojedinačnih berata najstariji nama poznati pojedinačni berat izdat na ime službe tvrđavskog mustahfiza izdat je 1637. godine.¹³ Uslov za dobijanje timarskog prihoda postavljen u berat u „da stanuje u tvrđavi ili u okolini“ (*kal'ada ve civarda*

7 U vezi džemata mustahfiza u tvrđavi Misir navodi se džemat mustahfiza janičara kao prvi džemat među šest grupa. Također je navedeno da „tvrđavski mustahfizi predstavljaju vojne grupe zadužene da čuvaju još od osvajanja Egipta/Misir „Kal'atu-l-džebele“ mjesto u Kairu kao centar ejaleta i kao sjedište ovdašnjeg beglerbega.“ Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukukî tahlilleri*, 6. kitap, *Kanunî devri kanunnameleri*, II kısım, Eyalet kanunnameleri (II), Istanbul-1993, 104.

8 GHB, A-273/TO i A-1310/TO.

9 Ovdje treba skrenuti pažnju na to da je u kanunnamama iz navedenog perioda termin *müstahfiz* transkribiran kao *müstahfaz*.

10 GHB, A-3848/TO: Gadžo-Kasumović, Katalog, 71; U berat u mustahfiza sarajevske tvrđave Hodidjed sa gedik timarom od 1500 akči izdatom 1743. godine navodi se njegova služba sa timarskim prihodom riječima *timar ile müstahfizliği*. V. GHB, A-1133/TO, Isto, 52.

11 Navedeno se vidi iz prijepisa berata i hudžet-potvrda o preuzimanja sredstava za plaće koje su bilježene na poledini prijepisa berata. V. GHB, A-1863/TO i A-1864/TO; Gadžo-Kasumović, Katalog, 53 i 56.

12 *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 32, Istanbul, 110.

13 ...*Yayçe kal'ası müstahfizlarından Muhamed-oğlu...*

sakin olmak şartıyla)¹⁴ pokazuje da se o radi o stalno stacioniranom tvrđavskom posadniku-mustahfizu koji obavlja službu na datom području i trajno se tu nastanjuje dok su mustahfizi-ulufedžije bili, uglavnom, premješteni iz tvrđave u tvrđavu. Postojale su dvije vrste mustahfiza: mustahfizi ulufedžije i mustahfizi sa timarskim prihodima.¹⁵

Što se tiče tvrđavskih dizdara čija je službe u defterima iz polovine petnaestog stoljeća 1455., 1468. i 1477. godine njihova služba je određivana općim imenom mustahfiz kao što je određivana i služba svih posadnika - nositelja odbrane kao i lica koja su predstavljala potporu i bila angažirana u nevojnim poslovima. Kasnije, u 18. i 19. stoljeću se njihova služba u pismima janičarskog age i kul čehaje kojim se uvode u dužnost određuje kao *dizdarlık* i kao *muhafaza*, tj. *hidmet-i muhafaza*.¹⁶

Najstariji podaci o mustahfizima u Bosni

Mustahfizi se navode, kao općenit pojam, u prvom popisu datiranom 1455. godine *Krajišta Isa-bega Ishakovića*,¹⁷ ali još uvijek ne kao stalni članovi gradskih posada kako se sreću u kasnijem periodu. U ovom popisu termin mustahfiz se odnosi, kao opći pojam, na sve one koji su se našli u pratnji Isa-bega kao njegovi hizmećari, kao gulami, imami i ostali, kao što su npr. mustahfizi dizdari i lokalne topčije, koji su na neki način bili vojno angažirani u procesu zauzimanja navedenih područja i u procesu uspostavljanja njihovog čuvanja, neposredno nakon tih osvajanja. Termin mustahfiz ovdje dolazi kao opći termin za sve one koji su bili angažirani na čuvanju zauzetih utvrđenja, te se tako svi zajedno imenuju npr. kao mustahfizi grada Hodidjeda.¹⁸ U ovom

14 GHB, A-1557/TO: Gadžo Kasumović, Katalog, 337.

15 Prema navodima Husića tvrđavski posadnici, općenito, su se dijelili u timarske posade smještene većinom u unutrašnosti sandžaka i plaćene mustahfize-ulufedžije (graničare), tj. isturene krajiške posade. V. Aladin Husić, „Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 49/1999, Sarajevo 2000, str. 195. Prema istraživanjima spomenutog autora i na osnovu postojećih popisa doneseni su podaci o strukturi vojno-feudalne klase i procentu angažiranosti domaćeg stanovništva u bosanskim tvrđavama. Isto, 208-209. Isti autor konstatuje da, općenito uzevši, u pograničnim krajevima “poseban značaj imaju posadnici dnevničari, a znatno manje timarske posade” odnosno da “..u graničnom pojasu dominiraju ulufedžijske posade i one imaju primarnu ulogu u očuvanju dostignutih granica Osmanskoga carstva” V. Vojne prilike u splitsko-zadarskom zaleđu u 16. stoljeću (osmanski serhat 1530-1573), 143 i 137.

16 GHB, A-273/TO ; A-1310/TO.

17 Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo-1964. godine.

18 Konkretno pod tim imenom su navedeni timari, uglavnom, hizmećara i gulama Isa-bega i jednog tvrđavskog imama koji su im dodijeljeni u fazi organiziranja uprave datog područja i popisa posjeda. Isto, 60-66.

popisu već je vidljiva diferencijacija između onih snaga koje idu u proboj na nove prostore i osvajanje novih utvrđenja i između onih koji nakon osvajanja služe da stabiliziraju prilike, te da nakon obaveznog popisa borave na datom prostoru. Mustahfiz se ovdje pojavljuje kao dodatno, pojašnjavajuće ime uz svaku od navedenih službi u vezi čuvanja neke tvrđave tako da bi ispred svakog pojedinačnog imena mogla stajati i zajednička odrednica mustahfiz, npr.: mustahfiz-gulam, mustahfiz-dizdar, mustahfiz-timarnik, mustahfiz-janičar, u općenitom smislu, i slično.¹⁹ U ovom kontekstu termin mustahfiz odnosio se kao opći pojam i na janičare koji su povremeno slati kao pojačanje u zaštitu neke granične tvrđave, gdje su mogli biti angažirani privremeno, a ne trajno, i najviše na period od tri godine.²⁰ U popisima Bosanskog sandžaka iz 1468. i Hercegovačkog sandžaka iz 1477. termin mustahfiz se, također, odnosi na sve tvrđavske posadnike²¹ kao što je to slučaj i u popisu iz 1455. godine.

U opširnom popisu mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine pored opće upotrebe jasno je da se termin mustahfiz odnosi na mustahfize kao na izdiferencirani pojam tvrđavskog roda mustahfiza.²² Sudeći po tome vjerovatno se i u sidžilima sarajevskog suda datiranim u približno istom periodu, 1556-57. godine²³ i 1566. godine,²⁴ taj termin odnosi na stalne

-
- 19 U ovom prvom popisu iz 1455. koji se dijelom tiče i Bosne riječ mustahfiz se nalazi samo u naslovu poglavlja, a ne u tekstu uz imena privremeno postavljenih posadnika. U popisu uz mustahfize Hodidjeda navode se, također, i mustahfizi grada/tvrđave Jeleča, grada/tvrđave Zvečani i grada/tvrđave Sobri. V. isto, 36, 23, 95.
- 20 Dešavalo se nekada da su neki između janičara trajno ostajali i uključivali se u mustahfize kao stalne gradske posade i kao dio provincijske vojske poznat kao jerli kulu. To se dešavalo na njihov zahtjev i kao posebna milost sultana u slučaju kad nisu više bili sposobni za aktivnu borbu. Tada su dobijali timar i mogli su biti prebačeni u neku od unutrašnjih tvrđava Carstva kao čuvari tih gradova i tvrđava. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatından kapukulu ocakları*, Ankara-1984, 307 i 352.
- 21 Ahmed Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar-2008; Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985.
- 22 U jednom fermanu u popisu iz 1550. godine spominju se kao korisnici čifluka mustahfizi, azapi i bešlije tvrđave Vrana. V. Fazileta Hafizović, *Opširni popis mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo-2014, 15.
- 23 U sarajevskom sidžilu iz 1556-57. godine navedeno je i nekoliko registracija koje se odnose na prebacivanje plata sa određenih mukata tvrđavskim čuvarima/mustahfizima. Tako je prebačena plata za 17 mustahfiza grada Ostrovice u Kliškom sandžaku od prihoda majdana Fojnice i Kreševa. V. GHB, *Sidžil 1a* (ili 88), 17; prebačena je plaća za 90 nefera mustahfiza grada Klisa sakupljena sa raznih strana od različitih prihoda (Isto, 152); za mustahfize grada Blagaja u Kliškom sandžaku prebačena je šestomjesečna plaća (Isto, 226).
- 24 U posljednjoj dekadi safera 974/između 07. i 15. septembra 1566. godine izdat je tzv. tebsir ferman kojim se obavještava o radosnoj vijesti da je preuzeta tvrđava Sigetvar od Austrijanaca. Te je godine poslato čak sedam fermana iz Sigetvara koji su registrirani u sidžilu sarajevskog suda među kojima i ferman datiran 28. augusta 1566. godine kojim se naređuje da iz raznih mukata Fojnice i Kreševa sakupe i predaju sredstva za plaće 65

posadnike mustahfize što se ipak ne može tačno odrediti na osnovu podataka iz registracija o mustahfizima u navedenim sidžilima koji nisu dovoljno precizni i u kojim se ne navode razni rodovi nego, općenito, samo mustahfizi.²⁵ Ipak, ovdje bi se, stabilizacijom osmanske vlasti na datom prostoru i pomijeranjem granica prema sjeveru i zapadu, moglo govoriti o tome da je termin mustahfiz izdiferenciran kao posebna služba lokalnih čuvara grada i tvrđave-mustahfiza kojima su određivani timarski prihodi, kao što je slučaj i u popisu mustahfiza Kliškog sandžaka iz 1550. godine.

Dokumenti koji se mogu naći u zbirci jedne mustahfiske porodice

U porodičnoj zbirci mustahfiza mogu se naći slijedeći dokumenti: sultanski berati i fermani, valijini berati, timarske tahvil tezkire, timarska tahvil pisma, arzovi kao preporuke tvrđavskog dizdara, arzuhali mustahfiza sa sahha bujuruldijama, tapuname, razni temesuci, ostavinski defteri, fetve koje se odnose na mustahfisku i, prije svega, na spahijsku službu, kadijski hudžeti i kadijske murasele, kratki ili dugi izvodi iz mufassal deftera, mazbate, a nekad a i pismo janičarskog age.

Dovoljno je bilo da sultan jednom izda berat na službu vojnih posadnika, bilo pojedinačni ili kolektivni. Nakon toga nije bilo potrebe za stalnim izdavanjem sultanskih berata osim u slučaju promjene na prijestolju, što je bilo obavezno kao i u slučaju kada je neko osobno tražio obnavljanje sultanskog berata držeći da je tako njegova služba sigurnije zaštićena. Sultanski berat se izdavao, također, u slučaju kada bi berat bio zagubljen ili kada nije bilo evidencije da uopće postoji u kancelariji koja se bavila evidentiranjem tvrđava i tvrđavskih posada i njihovih berata u Velikoj kancelariji za gradove i tvrđave (*Büyük kal'a kalemi*). Ukoliko je postojao sultanski berat izdat ranije jednom od članova porodice kasnije, prilikom prenošenja nasljednog prava na vršenje

mustahfiza u tvrđavi Krupa. Prvi put je u navedenom fermanu registrirana naredba kadiji da prati prenos/tahvil sredstava za plate tvrđavskih posadnika, te da bilježi potvrdu/hudžet u vezi s isplatom na račun korisnika prihoda od mukata i da se to preda u ruke emina određene mukate u svrhu kontrole u vrijeme svidanja obračuna/*vakt-i hesapta*. Od tada se takva praksa redovno provodila što dokazuju brojni prijepisi berata sa registriranom potvrdom/hudžetom na poleđini. V. GHB, sidžil 2, 60; Azra Gadžo-Kasumović, *Katalog osmanskih dokumenata I*, Sarajevo-2018, 144.

- 25 Godine 1565-66. u sidžilu sarajevskog suda navedena su imena osam mustahfiza tvrđave Hodidjed koji nisu bili prisutni na regrutaciji. Registrirani su njihovi pojedinačni timari i mjesta gdje se nalaze iz čega se vidi da su šesterica imali timarske prihode u iznosu od 1400 akči dok su dvojica imali po 700 akči. Navedeni iznos je uobičajen za timarske prihode mustahfiza i u kasnijim stoljećima. V. GHB, sidžil 2 (972-974/1564-1567. godina), 115. U istom sidžilu sačinjena je sudska registracija prema kojoj je pet mustahfiza tvrđave Hodidjed preuzelo tri komada srebra iz kreševskog rudnika od sarrafa Luke s tim da to predaju tvrđavskom dizdaru. V. Isto, 102.

određene službe i po tom osnovu korištenje timarskih prihoda, izdavani su uglavnom valijini berati.²⁶

Međutim često su se prihodi koristili bez dobijanja berata samo po osnovi timarskog prijenosnog pisma i timarske prijenosne tezkire. Tezkira²⁷ je bila preduvjet za izdavanje berata i izdavala se stoga da bi, prije nego što se procedura oko dobijanja berata završi, novi timarnik mogao preuzimati prihode za svoju službu.²⁸ Takav primjerak pronađen je u kolekciji dizdara tvrđave Bočac na čiji prijedlog je valija izdavao timarsku tahvil tezkiru na osnovu koje je tek trebalo isposlovati berat.²⁹ Sigurnost u daljem korištenju prihoda postizala se tako što bi se isposlova valijin berat na sopstveno ime, da se ne bi ubirao i koristio samo na osnovu timarske tahvil tezkire, timarskog tahvil pisma, kadijske murasele ili berata nekog od njegovih prethodnika.

Sultanski ferman se izdavao u povodu sporova koji su često izbijali među članovima jedne porodice kao kandidatima na nasljeđivanje službe i timarskih prihoda.³⁰ Treba razlikovati slučajeve sporenja oko timarskih prihoda zaslužnih po osnovi obavljanja službe u skladu sa porodičnim odžakluk beratom od sporenja koja su se dešavala u okviru jedne porodice u vezi sa nasljeđivanjem porodičnog privatnog mulk posjeda.

Upravo u slučaju sporova čuvanje fetvi je bilo od posebne važnosti za svaku spahijsku porodicu, pa i za mustahfize. U fetvama se navode primjeri i moguća rješenja za razne situacije i slučajeve sporenja oko uzurpiranja ubiranja prihoda što se odvijalo, uglavnom, među članovima jedne porodice.³¹

26 Članovi porodice Ćerimović, čija je zbirka dobrim dijelom uzeta ovdje kao tipičan primjer zbirke dokumenata mustahfiza koji su dobijali svoje berate po odžakluk sistemu, su se očigledno trudili da redovno isposluju svoje berate. V. valijine berate iz zbirke porodice Ćerimović: A-4847/TO

27 U zbirci mustahfiske porodice Ćerimović nije pronađen nijedan primjerak timarskog tahvil pisma ili timarske tahvil tezkire.

28 Kreševljaković navodi da je vezir izdavao bujuruldiju da neko vrši službu dok ne stigne berat iz Stambola. V. izabrana djela I, 41. Međutim nikada nismo naišli na takvu bujuruldiju kad su u pitanju tvrđavski posadnici. Vjerovatno je pogrešno određivao timarsku tahvil tezkiru kao bujuruldiju.

29 Kratka regesta te timarske tezkire glasi: *Timarska tahvil tezkira kojom Mehmed Vedžihi-paša 07. zulhidžeta 1251. godine prenosi, na prijedlog/arz miralaja Mustafa, kilič timar na Abdulaha, sina Hasana, mustahfiza tvrđave Bočac*. V. GHB, A-4855/TO-265

30 U zbirci dokumenata koji se odnose na mustahfize iz porodice Ćerimović sačuvan je samo jedan ferman. V. GHB, A-4847/TO-3. U nekim porodicama moglo je biti sačuvano i po nekoliko fermana koji se odnose na razne porodične sporove oko ubiranja prihoda.

31 Od 14 sačuvanih fetvi koje su pronađene u mustahfiskoj porodici Ćerimović samo u jednoj se navode mustahfizi. Fetve se odnose na spahije općenito. V. A- 4847/TO-38e: *Zeyd sipâhinin timarî karyesinde ber mucceb-i suret-i defter şu kadar akçe yazusu olup Amr sipahinin dahi ol karyede şu kadar yazusu olup ancak arazilerin hududu malum olmazsa oşür mahsulü ne vechiyle taksim ederler. Yazulara göre taksim ederler*.

Porodični odžakluk berat bila je jedna vrsta kolektivnog berata koji se prenosio na one članove porodice koji su bili sposobni vršiti datu službu, a koju su često obavljali po dvojica zajedno. Novi berat starog ili novog korisnika dobijao se na osnovu podnošenja na uvid starog berata. Ukoliko je bio izgubljen ponovo se morala plaćati taksa na berat.

Da bi se održao kontinuitet u praćenju registracija u sultanskim defterima na Porti u mustahfiskoj porodici se pažljivo čuvao i primjerak izvoda iz sultanskog mufassal deftera koji je mogao biti kratki izvod gdje se samo navodi ukupan iznos prihoda i mjesto odakle se ti prihodi ubiru.³² Pored kratkih izvoda postojali su i opširni izvodi iz mufassal deftera gdje su se detaljno i pojedinačno navodili svi poreski obveznici, iznos njihovih davanja, mjesto gdje se njihovi čifluci i baštine nalaze.³³

U slučajevima dobijanja prava na korištenje prihoda na osnovu zajedničkog porodičnog berata područni kadija je muraselom davao dopuštenje osobi koja može da naslijedi mustahfisku službu da, na osnovu postojećeg berata u porodici, nastavi sa ubiranjem timarskih prihoda.³⁴ Na osnovu toga navedeni izabrani i ovlašteni korisnik mogao je pristupiti ubiranju prihoda.

Ipak, uvijek je bilo sporova unutar spahijskih porodica oko prioriteta u preuzimanju službe i pripadajućih timarskih prihoda, te su se, u tom slučaju, sporenja odvijala pred sudom. Stoga se u svakoj spahijskoj porodici nalaze hudžeti sa kadijskom presudom.

Ako kadijski hudžet nije bio dovoljan da okonča spor slijedeća instanca bilo je upućivanje predmeta na Divan što je obavljano putem kadijskog ilama kojim se dotični predmet obrazlagao, a na osnovu arzuhala zainteresiranog lica koje je upućivalo molbu nekada na ime kadije i ajana, a nekada na ime službenika sa Divana bliskih valiji *ahali-i Divan efendilerine hitaben*.³⁵ Tvrđavski dizdar je pisao preporuku za onoga iz kruga porodice ko može naslijediti službu mustahfiza.³⁶ Age mustahfiza i neferi koji su bili angažirani

32 Primjer kratkog izvoda nalazi se u zbirci Ćerimović: GHB, A-4847/TO-39

33 Takav opširan izvod nije sačuvan u zbirci Ćerimović.

34 GHB, A-4847/TO-25; A-4847/TO-27: *Lubuška kal'ası müstahfizanından Ali sipahi ba'de' s-selam inha olunur ki ba'isi'l-mürasele Mostar kazasında vaki' Blatniçe nam karye ve gayriden bin dört yüz akçe gedik timara mutasarrıf olan babanız Hüseyin ve karındaşı Ahmed nam kimesneler gediği timar-ı mezbur merkur babanız Hüseyin'in fevtinden sonra ve Ahmed ref'inden size tevcih olunup yedinize olan berat-ı şerif-i alişan ı'ta olunmakla gerek ki gediği timarı mezburu yedinizde olan berat-ı şerif-i alişan mucebince zapt ve tasarrıf ve hizmet-i lazimesin bi-kusur eda idüp ahirden bir ferdi müdahale ittirmeyesiz. Fi 7. L sene 1217/31. januar 1803. godine. El-fakir Eyyub, el-kadi bi Mostar.*

35 U zbirci Ćerimović nalaze se tri sačuvana dokumenta sa arzuhalima, ilamima i sahha bujuruldijama. V. GHB, A-4847/TO-5, 4847/TO-11 i 4847/TO-12.

36 GHB, A-4847/TO-36: *Der-i devlet mekine arz dahi kemine budurki Hersek sancağında Lubuška kal'ası müstahfizlarından Mostar kazasında Blatniçe karye ve gayriden bin dört*

na čuvanju bosanskih tvrđava nastupali su na dužnost na osnovu pisma janičarskog age.³⁷

U porodičnoj arhivi mustahfiza nalazi se i veći broj tapunama koje se odnose na pravo nasljeđivanja korištenja mirijske zemlje i drugih privatnih nekretnina. Potvrdu o korištenju mirijske zemlje-tapunamu izdavali su spahije i zaimi kao državni službenici i zemljišni upravitelji na području svog timara ili zeameta. Tapuname su mogli potvrditi svojim potpisima i dizdari i mustahfizi ukoliko su bili timarnici koji su u tom svojstvu koristili timarske prihode sa baština i čifluka imenovanih u njihovim beratima. U slučaju nasljeđivanja prava korištenja zemlje koju su uz tapunamu koristili mustahfizi-timarnici, na koju su, kao na mirijsku zemlju, i sami bili dužni davati nadležnom spahiji odgovarajuće daće, nasljednici su dobijali prenosnu tapunamu uz potvrdu i saglasnost područnog spahije ukoliko nije bilo sukobljavanja unutar porodice.³⁸ Treba razlikovati ubiranje i korištenje timarskih prihoda sa određene timarske zemlje dobijeno po osnovi berata od prava obrađivanja lično ili organiziranja obrađivanja mirijske zemlje po osnovi tapuname koju su izdavale spahije i zaimi kao kontrolori zemljišnih transakcija. Što se tiče sporova unutar porodice koji su se vodili oko prava naslijeđa na obrađivanje i korištenje mirijske zemlje opterećene poreskim davanjima određenim za državne potrebe, odnosno potrebe njenih službenika oni su se, uglavnom, rješavali pred kadijom.

Mustahfizi ljubuške tvrđave iz porodice Čerimović

Mustahfizi u ljubuškoj tvrđavi iz porodice Čerimović predstavljaju tipičan primjer jedne porodice mustahfiza i spahija što saznajemo na osnovu jedinstvene zbirke dokumenata koja se, nekim slučajem, sačuvala u njihovoj

yüz otuz akçelik gedik timarna mutasarrıf olan Abdülkerim fevt olup ol vechiyle timar-ı mezkur mahlul olmağın mütevefay-ı mezburun sahih sulbi karındaş Hüseyin kulları yarar ve emekdar ve hizmet-i padişahiye sezavar kulları olduğundan gediğ-i mezburu muma ileyhe kullarına tevcih ve berat-ı şerif-i alişan sadaka ve ihsan buyurulmak babında paye-i serir-i alaya vuku'u üzere arz ve ilam olundu. Baki ferman devletli sultanım hazretlerindir. Bende Mahmud, dizdar-ı kal'a-i Lubuşka.

37 U GHB su sačuvana samo tri originala pisama janičarskog age gdje se vidi da su dozvoljavali tvrđavskimagama i neferima nastupanje na službu koja im je određena . V. Kasumović, *Katalog*, 138.

38 Što se tiče porodice Čerimović njihova zemlja i posjedi čije su obrađivanje mogli nasljeđivati, neovisno od svoje službe i prava na timarske prihode, bila je u selu Vitaljine u ljubuškoj nahiji. V. GHB, A-4847/TO-29: Spahija Mehmed potvrđuje tapunamom datiranom 27. zu-l-hidžeta 1229/10. oktobra 1814. godine prenošenje prava korištenja mirijske zemlje u selu Vitaljine nakon smrti Mustafe, sina Abdulkerima, na njegovu rođenu sestru Saimu Hatun.

porodici.³⁹ Godine 1477. registrirana su u Ljubuškoj tvrđavi 33 posadnika.⁴⁰ A pošto su 1550. godine, sudeći prema navodima jednog sultanskog fermana, u spomenutoj tvrđavi Ljubuški bili angažirani pored dizdara mustahfizi, azapi i bešlije⁴¹ vjerovatno je dolje navedeni Abdulkерim, azap u Ljubuškoj tvrđavi čiji se berat iz 1716. čuvao u porodici mustahfiza Ćerimovića, naslijedio pravo na svoj berat od nekog azapa koji se od ranije nalazio u službi te tvrđave.

Pošto ne znamo ni za jednu drugu sačuvanu zbirku berata bosanskih mustahfiza izdanih u kontinuitetu duže od jednog stoljeća i sačuvanih u jednoj porodici to je važno, govoreći o službi mustahfiza trajno nastanjenih na području tvrđave u kojoj su obavljali službu, ovdje donijeti pregled njihovih berata. Najstariji berat koji je sačuvan u porodici Ćerimovića je berat azapa Abdulkерima koji datira iz 1716. godine,⁴² a potom slijedi niz, dolje navedenih sačuvanih berata izdanih za službu mustahfiza od 1726. do 1828. godine. Postoji i podatak o zamjeni za timarske prihode koje su dobijali nakon ukidanja timara i koje su preuzimali, prema jednoj sačuvanoj potvrdi, i 1877. godine.

Ovdje je važno to što se zna da navedeni berat iz 1716. godine dodijeljen azapu Abdulkерimu pripada porodici Ćerimović iz čijih su redova kasnije u kontinuitetu regrutirani mustahfizi ljubuške tvrđave. Stoga se može s velikom vjerovatnoćom pretpostaviti da je rodočelnik kasnije porodice Ćerimović prvobitno dobio berat⁴³ kao azap. Nakon njega svi nosioci ove službe u nizu generacija bili su mustahfizi i prezivali su se Ćerimovići, tj. Abdu-l-Ćerimovići ili Abdu-l-Kerimovići.⁴⁴

39 GHB, A-4847/TO.

40 Često se navode ova područja odakle su dolazili spomenuti posadnici: Trikala, Timurhisar, Koprulu, Moreja, Serez, Lofče, Dimotika, Nikopolje, Ćustendil, Niš, Vranje i slično. Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 390-419.

41 Hafizović, Opširni popis, 15.

42 Ovim beratom izdatim od strane sultana Ahmeda III, a na mahzare stanovnika Ljubuškog, dodijeljeno je, počev od 07. zu-l-kadeta 1128/23. oktobra 1716. godine, povećanje, kao vid napredovanja u službi, od 2 akče na platu od 8 akči za Abdulkерima, azapa 32. ode džemata starih azapa u tvrđavi Ljubuški tako da njegova plata iznosi 10 akči. V. GHB, A-4847/TO -1; Gadžo-Kasumović, *Katalog*, 50.

43 Bitna činjenica koja se iznosi u ovom berat u jeste da je ehaliya Ljubuškog podnosila mahzare, kolektivne predstave uglednih žitelja za povećanje njegove plate (ulufe). U berat u je navedena formulacija „da se taksa na berat daje bosanskoj blagajni“/ *resm-i beratı Bosna hazinesine alımdıktan sonra* i da se „njegova plata koju zasluži prebaci/havale na bosansku blagajnu“, tj. dobija iz te blagajne, kao što dobijaju i njegovi drugovi (joldaši).

44 Ovaj berat ukazuje na isti slučaj prvo prebacivanja u drugu tvrđavu, a potom preimenovanja njihove službe azapa u službu mustahfiza, što se desilo 1644. i 1662.

Deset godina nakon ovog berata datiranog 1716. godine kojim se azapu Abdulkerimu izdaje novi berat uz povećanje plate, dodjeljuje se Mustafi, sinu umrlog Mehmeda, 24. januara 1726. godine berat koji se čuva u istoj porodici Ćerimovića. Berat se dodjeljuje na ime korištenja dijela timarskih prihoda u iznosu od 1430 akči u selu Blatnica u mostarskoj nahiji i drugim selima čiji su prihodi išli za mustahfize navedene tvrđave.⁴⁵

Treći berat je izdat u vrijeme sultana Osmana III 30. jula 1755. godine na prihod polovine navedenog porodičnog timara, od oko 1400 akči, u iznosu od 700 akči, a dodijeljen je nakon smrti mustahfiza Ahmeda njegovom bratu Ibrahimu. Berat je izdat na osnovu toga što se Porti obratio Mahmud, dizdar Ljubuške tvrđave.⁴⁶

Nakon ove, 1755. godine, nije više izdat nijedan sultanski berat tvrđavskim čuvarima iz spomenute porodice. Umjesto toga, počev od 31. januara 1757. godine mustahfizi angažirani na čuvanju Ljubuške tvrđave i grada Ljubuški dobijali su postavljenje od valije, tzv. valijine berate, po nasljednom redu i u skladu sa svojim sposobnostima da obavljaju navedenu službu. Valijin berat izdavan je svaki put kad bi stigla sultanova naredba o obnovi berata. Tako su sačuvani valijini berati izdavani mustahfizima iz porodice Ćerimović, bilo nakon smrti, bilo nakon odustajanja od službe, datirani u ovim godinama: 19. novembra 1785., zatim 14. septembra 1789., 23. novembra 1797., 17. oktobra 1802., 03. novembra 1802., 22. maja 1823., 09. februara 1828. Iz prezentiranih podataka vidi se da se timarski prihod zadržao najduže 28 godina u ruci jednog mustahfiza iz porodice Ćerimovića, a najkraće samo dvadesetak dana.

Posljednji dokument koji govori o korištenju timarskog prihoda od strane lica iz porodice Ćerimović jeste jedna mazbata datirana 29. maja 1877. godine u kojoj se potvrđuje da Ahmed, sin Alije Ćerimovića, koristi nakon ukidanja timara nadoknadu u iznosu od 510 groša na ime ranijeg timarskog prihoda od 1400 akči od sela Blatnica i drugih u mostarskom kadiluku.⁴⁷

Kompetencije mustahfiza-timarnika u zemljišnim transakcijama

Prve poznate registracije prema kojim tvrđavski mustahfizi kao spahije potvrđuju zemljišne transakcije ubilježene su u sidžilu sarajevskog suda

godine, a o čemu se govori u beratu datiranom 1760. godine koji se kasnije citira u ovom radu.

45 Gadžo-Kasumović, *Katalog*, 51: A-4847/TO-2.

46 Ovaj berat se čuva u porodici Ćerimović dok se drugi originali berata nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. U Biblioteci se nalazi i kopija navedenog berata iz 1755. godine registrirana pod brojem A-4847/TO-40.

47 GHB, A-4847/TO-37.

datiranom 1556-58. godine. U jednoj od njih se navodi “spahija Hamza koji spada u mustahfize tvrđave Hodidjed” (*kal‘a-yı Hodidid mustahfizanından Hamza nam sipahi*).⁴⁸

Spahije - konjanici su kod Osmanlija bili zaduženi dvostrukom obavezom, s jedne strane da idu u ratne pohode (*sefere eşmek şartıyla*), te su po osnovu te obaveze dobijali zasluženu plaću u vidu timarskog prihoda, a s druge strane bili su zaduženi da, u uslovima primarno poljoprivredne proizvodnje, tu svoju plaću i timarske prihode sami prikupljaju sa određenog područja u čiji sastav je ulazilo više oporezovanih baština i čifluka. Pored toga bili su zaduženi kao državni administrativni službenici da po potrebi potvrđuju i ovjeravaju i daju dozvolu za sve vrste zemljišnih transakcija.⁴⁹ Što se tiče mustahfiza-timarnika osnovni uvjet koji se navodi u njihovim beratima da bi mogli ostvarivati svoje timarske prihode jeste da stanuju u samoj tvrđavi ili u njenoj blizini. U defter-skim registracijama, također, veoma se rijetko susreće navod koji se odnosi na mustahfize prema kome treba “da posjeduju timar i idu rat”⁵⁰ što je uvjet koji se uobičajeno postavljao spahijama koji su išli u rat kao konjanici. Kasnije, umjesto sidžilskih registracija nailazimo na tapunama koje ukazuju na ovu vrstu službe tvrđavskih posadnika-timarnika. Iz tapunama datiranim 1810. i 1813-14. godine čiji su potpisnici mustahfizi kao korisnici timara vidi se da oni u tom svojstvu, također, kao državni službenici potvrđuju i dozvoljavaju prijenos prava na korištenje mirijske zemlje sa koje su imali pravo, po osnovi, berata ubirati svoje timarske prihode. U tom smislu dizdar tvrđave Zvornik kao i mustahfiz iz iste tvrđave dozvoljavaju i potvrđuju svojim potpisima i pečatima transakciju mirijske zemlje: *Bais-i tahrir oldur ki işbu deruni teme-sşikte zikr olunan ifrağ ve teferruğa tarafımızdan izin ve icazet virilmegiñ bu mahalde şerh ve beyan virilmiştir, sene 1229/1813-14*.⁵¹ Mustahfizi braća Hrga hadži Mehmed i mula Ibrahim su, također, u svojstvu službenika i kao korisnici timara u selu Klek u džematu Kijevo na ime mustahfiske službe u

48 Prema navedenoj registraciji spahija Hamza, mustahfiz tvrđave Hodidjed, koji koristi kao timarski prihod selo Kačanik, pripada Saraju, saopćava i potvrđuje na sudu da je Menekša, kći Ahmeda, kao majka umrlog Uvejsa, sina Jusufovog, dala 150 akči tapijske pristojbe da bi preuzela dio svog umrlog sina na čifluku Štitar u granicama spomenutog sela. V. GHB, *Sidžil 1a* (ili 88) , 252; Druga slična registracija koja se tiče mustahfiza tvrđave Hodidjed registrana je na str. 251 i, također, na str. 114.

49 V. Azra Gadžo-Kasumović, „Sporovi oko Kzlaraginog vakufa“, Filozofski fakultet u Sarajevu, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knjiga 4, Sarajevo-2016, 126.

50 Od oko 33 registrirana mustahfiza ljubuške tvrđave godine 1477. samo za dvojicu spominje gore citirani navod. V. Aličić, Opširni, 401.

51 GHB, A-4638/TO-2.

tvrđavi Hodidjed, odobrili transakciju mirijske zemlje tapunamom datiranom 15. rebiu-l-evela 1225/20. aprila 1810. godine.⁵²

Šabanović je izrekao jedan stav o mustahfizima⁵³ na koji se u ovom radu treba posebno osvrnuti, a koji glasi: „Premda su mustahfizi uživali timare, nisu spadali u spahije.“ Iako se u kanunnamama, beratima i fermanima ne susreće naziv spahija u vezi sa mustahfizima evidentno je da se termin spahija povezuje sa mustahfizima na lokalnoj razini u kadijskim dokumentima, prije svega u spomenutim sidžilskim registracijama kao što je registracija iz 1556-57. godine, te u kadijskim muraselama. Primjer za to nalazi se opet u zbirci porodice Ćerimović u tri dolje navedena dokumenta koja se odnose na jedan spor navedenih članova te porodice u vezi sa pravom ubiranja timarskih prihoda. U muraseli mostarskog kadije Ejuba datiranoj 07. ševvala 1217/31. januara 1803. godine navedeni kadija se obraća spahiji Aliji, koji spada u mustahfize ljubuške tvrđave riječima: Lubuška kal'ası mustahfizanından Ali sipahi ba'de s-selam inha olunur ki...“.⁵⁴ Iz navedenog se da vidjeti da su u lokalnim sredinama mustahfize doživljavali kao spahije kako u narodu tako i među lokalnim službenicima kao što su kadije. Mustahfizi Ćerimovići ljubuške tvrđave sami sebe oslovljavaju i kao mustahfizi i kao spahije. Potpisuju se kao spahije u arzuhalu kojim se obraćaju mostarskom kadiji i ajanima u vezi sa bespravnim uplitanjem u njihove timarske prihode dok u tekstu arzuhala navode da su oni mustahfizi u tvrđavi Ljubuški.⁵⁵ Također se slično obraćanje Saliha, kadije u Ljubuškom sa Imotskim, pojavljuje u muraseli datiranoj 16. zu-l-hidžeta 1208/15. juna 1794. godine, a koja se odnosi na isti, gore citirani spor.⁵⁶

52 GHB, A-264/TO; A-263/TO: Braća Hrga, mustahfizi odobravaju tapunamom datiranom 15. zu-l-hidžeta zemljišnu transakciju koja se nalazi na području sela Klek koje spada u sela njihovog timara; Tapunamom datiranom u prvoj dekadi rebiu-l-evela 1216/između 12. i 21. jula 1801. godine hadži Ahmed Hrga dozvoljava i potvrđuje zemljišnu transakciju na području timara koji koristi „ber vech-i iştirak“ od sela u džematu Kijevo, u sarajevskoj nahiji, a na ime službe mustahfiza u tvrđavi Hodidjed. V. GHB, A-1230/TO.

53 Šabanović, *Krajište*, 135.

54 GHB, A-4847/TO-27.

55 GHB, A-4847/TO-12: *Lubuška kal'ası mustahfizan kullarından olup ba beratı alişani Mostar nahiyesinde vaki' Iblatniçe nam karyeye bin dört yüz akçe yazı ile mustasarıf olduğum timarımıza dahl ve ta'arruz icab etmezken Lubuška nahiyesinde müsterekleriyle me'an Blatniçe karyesine mutasarıf olan Lubuşkalı Mustafa sipahi kendi karyesine kana'at emeyup...Bende sipahi Ahmedoğlu Ahmed kulları, Bende Hüseyin sipahi.* Pošto je selo Blatnica bilo određeno kao timar za mustahfize ljubuške tvrđave („Lubuška nahiyesinde Blatnica ve gayriden yedi yuz timara Lubuşka kal'asında müstahfizlik gediğiyile.. V. A-4847/TO-4) jasno je da su spahija i mustahfiz Ahmed i njegov ortak spahija i mustahfiz Husejin vodili spor sa spahijom i mustahfizom Mustafom.

56 *Lubuška kal'ası müstahfizanından Müezzinoğlu Mustafa sipahi ba'de s-selam inha olunur ki ba'isi'l-mürasele kala-yı mezbure müstahfizanından Ahmed sipahinin berat ve defter-i*

U temesucima o prodaji nekretnina kao što su kuća, bašča i vinograd, potpisnici temesuka, Čerimoviće nazivaju spahijama.⁵⁷

Što se tiče tvrđavskog vojnog roda mustahfiza-spahija postoji navod da je čak nakon ukidanja janičara 1826. godine, u skladu sa novom vojnom organizacijom, u svakom vojnom džematu formiran džemat mustahfiza-spahija.⁵⁸

O azapima

Uz mustahfize, kao opći i kao poseban pojam koji se odnosi na mustahfize stalno angažirane po bosanskim tvrđavama, treba donijeti i osnovne informacije o najbrojnijem rodu tvrđavskih posadnika - o azapima, da bi se potom, u vezi njihove povezanosti s mustahfizima, obradio i zanimljiv slučaj o preimenovanju 66 azapa u mustahfize. Naime, u tvrđavama je moglo biti angažovano i do tri puta više azapa nego mustahfiza.

Termin azap bio je u upotrebi u vojnoj organizaciji u anadolskim bejlicima i kod dinastija Karakojunlu i Akkojunlu,⁵⁹ što znači da je u tom pogledu korišten prije organiziranja osmanskih janičara. Azapi su davno bili prepoznati kao posebna kategorija osoba, te su kao takvi pažljivo odabirani i uvrštavani u navedeni rod vojske. Ušli su u osmansku vojsku bilo kao stalne bilo kao povremene snage najvjerojatnije u vrijeme Orhana Gazije ili nešto poslije. Predstavljali su lahku pješadiju koja je išla ispred topova, ali postojali su i tvrđavski azapi i azapi koji su služili u mornarici. Imali su u odnosu na druge vojne rodove relativno niska primanja koja su se kretala od 4 do 7 akči. Navodi se da su azapi bili u prvim redovima tokom opsada, a da su janičari išli u napad preko njihovih mrtvih tijela.⁶⁰ O azapima je ustanovljen zakon u Kanunnami sultana Sulejmana prema kojoj je svake godine u okviru jedne vrste redovne mobilizacije trebalo, uz znanje imama određenog mjesta i ćehaje, popisati na svakih 20 kuća jednog azapa pri čemu se od 19 kuća iz kojih se nije uzimao navedeni vojni obveznik uzimao kao novčana obaveza za izdržavanje azapa iznos od 300 akči. Posebni defteri o upisu azapa stajali su kod kadije kao vid kontrole.⁶¹ Iz kanunaname se da zaključiti da su azapi

*suret-i Hakânî'de Mostar kazasında vaki' Blatniçe karyesi müstahfizanından mesturu ve senin beratında Lubuşka nahiyesinde Blatniçe karyesi olduđu mütehakkık olmakla.*V. GHB, A-4847/TO-23.

57 GHB, A-4847/TO-35.

58 *Sahaftlar Şeyhzâde Esad Efendi*, s. 507-514, prema *Islam ansiklopedisi*, cilt 32, 102.

59 V. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatına medhal*, Istanbul 1941., 154 i 293.

60 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü I*, Istanbul 1993, 129.

61 Hamid Hadžibegić, *Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca*, poseban otisak iz „Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu“, 1949-1950, 366-367; Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukukî tahlilleri*, 4. kitap, *Kanunî devri kanunnameleri*, I kısım, merkezi ve umumî kanunnameler, Istanbul-1992, 396-397.

popisivani i sakupljeni sa različitih mjesta u raznim vilajetima, te da su bili organizirani pod zapovjedništvom beglerbega datog vilajeta. Bili su podijeljeni po sedmerica u orte ili ode. U svakoj odi zabiti su im bili reis, odabaša, bajraktar, a aga zabita je bio njihov komandant. Sekretar azapa je sastavljao defter sa imenima azapa i drugim osobnim podacima.⁶² Uglavnom su bili plaćenici⁶³ koji se pojavljuju kao važna pješadijska vojna snaga na granicama ejaleta čiji su se pripadnici odlikovali posebnom požrtvovanošću.⁶⁴ Njihova požrtvovanost dolazila je iz razloga posvećenosti svojoj vojnoj službi. Status neženja u vojnim redovima predstavlja pojavu koja je datirala mnogo prije beктаšijstva i koja je bila raširena još u sunnijskom tesavvufu. Derviši neženje su imali značajnu ulogu kao vojnici u procesu osnivanja osmanske države.⁶⁵ U tom smislu i azapi su predstavljali važne pješadijske snage koje su sa akindžijama pripremale nastupanje janičara na područja koja je trebalo osvojiti i na njima organizirati i zadržati vlast.⁶⁶ Isto se odnosi i na azape.⁶⁷

Azapi su predstavljali temelj odbrane u graničnim područjima pokrajina gdje su štitili linije razdvajanja, održavali mir, popravljali i gradili utvrde, hendeke, karaule, čardake, te štitili stanovništvo datog područja od hajduka i raznih nevaljalaca. Bili su organizovani u agaluke kao područje odgovornosti jednog age. Azapi su bili, kao što se vidi iz analize raznih kolektivnih berata tvrđavskih podanika, najbrojniji među tvrđavskim posadnicima-ulufedžijama. Najstariji nama poznati berat jednog azapa datira iz 1643. godine.⁶⁸ Aga azapa mogao je preuzeti u svoj agaluk i odgovornost nad drugim posadnicima kao što je agaluk farisana čiji su džemati, uz džemate azapa, bili također

62 Pakalın, *Osmanlı I*, 130.

63 Aleksandar Matkovski navodi da su mogli imati i timare, međutim ničim to ne dokazuje, ali nigdje nismo pronašli podatak da su imali i timare dok su bili u službi kao bosanski azapi. V. Matkovski, *Kanuni i fermani*, Skoplje-1990, 592.

64 U kanunnami o pješadijskim snagama, musellemima i jajama, u Anadoljskom ejaletu azapi se navode kao osobe koje su spremne da se žrtvuju u vojnim pohodima kao jaje i musellemi iz mjesta kao što su Karahisar, Kutahija, Hamid Ili, Biga, Karasu i drugih mjesta u Anadoljskom vilajetu. U kanunnami sandžaka Biga izdatoj u vrijeme sultana Javuza Selima navodi se da su azapi bili u potpunosti oslobođeni nameta avariz-i divanije i tekalif-i orfije. V. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukukî tahlilleri*, 3. kitap, *Yavuz Sultan Selim devri kanunnameleri*, Istanbul-1991, 160.

65 *Turkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Istanbul - 1991, cilt 4, 314.

66 Poznata je činjenica da su janičari, pa prema tome i azapi, dobili dozvolu od polovine šesnaestog stoljeća da mogu zasnivati brakove čime je značajno počela slabiti i udarna moć janičara. Međutim, to je omogućilo da su umirovljenici među njima, ili oni koji su dobili iz raznih razloga posebno odobrenje Porte, mogli biti prebačeni na stalnu službu mjesnih čuvara/mustahfiza u neku od tvrđava u unutrašnjosti, s tim što su dobijali timar pod uvjetom da stanuju ili u tvrđavi ili u njenoj blizini, te su u tom slučaju mogli dobiti berate.

67 GHB, A-1864/TO.

68 GHB, A-3556/TO, Gadžo-Kasumović, Katalog, 50.

posebno brojni. Pri tom je potpisivao na sudu u prisustvu valijinog zastupnika izjavu kojom se obavezuje na preuzimanje potpune odgovornosti pristajući na sankcije u slučaju svojih propusta u organizaciji čuvanja reda onako kako se od njega očekuje.⁶⁹

Konkretan slučaj preimenovanja službe 66 azapa u službu mustahfiza

Berati koji se izdaju pojedinačno tvrđavskim posadnicima ili koji se izdaju kolektivno određenom rodu unutar tvrđavskih posada donose, uglavnom, uobičajene podatke po ustaljenom obrascu, a to su: navođenje okolnosti pod kojim se berat izdaje (promjena korisnika prihoda, obnova berata, sporovi oko službe i prihoda), navod na čiji zahtjev se izdaje, vrsta prihoda (timarski ili ulufedžijski), mjesto vršenja službe, uvjeti koje korisnik prihoda i vršilac službe mora ispunjavati, datum od kada počinje koristiti prihode. Ukoliko se radi o izdavanju berata povodom nekog spora tada se navode i sve okolnosti vezane za određeni spor.

Što se tiče berata datiranog 29. zu-l-kadeta 1173/13. jula 1760. godine o kome se ovdje govori on predstavlja posebnu vrstu berata koji se izdavao sa opširnim obrazlaganjem određenih okolnosti samo povodom nekih novih promjena vezanih za vršenje određene vrste službe, te se stoga u njemu objašnjava širi historijski kontekst koji je doveo do određenih promjena uz navođenje uobičajenih podataka u vezi dodjele nove plate ili novog timarskog prihoda. U okviru konkretnog historijskog konteksta, u kojem se rasvjetljavaju nove prilike čijim povodom je izdat spomenuti berat, navodi se da je džemat od 66 osoba azapa prebačen 1644. godine iz tvrđave Čačvina⁷⁰ u tvr-

69 Primjer za gore iznesene navode je Bajram-aga sin Ibrahima, aga II džemata azapa u gradačačkoj kapetaniji je 08. zul-hidžeta 1112/16. maja 1701. godine potpisao na sudu, u prisustvu zastupnika (vekila) valije Halil-paše, hudžet-potvrdu koju je ovjerio sarajevski kadija Sabit Alaudin. U dokumentu donosi izjavu da preuzima odgovornost u organizaciji zaštite datog područja te da prihvata sankcije ukoliko svoju dužnost ne ispuni. Također se obavezuje da će nadomiriti sve štete u slučaju da, zbog nemara i neorganiziranosti, do tog dođe. Dokument je sastavljen na sudu povodom toga što je njegovom agaluku od 20 nefera sa ukupnom dnevnicom od 220 akči dodat i agaluk farisana, te su u tako proširen agaluk uključene i druge službe: čehaje, alemdara, katiba, čauša, vodiča/kalauza i četvorice odabaša tako da je ukupna dnevnicica za agaluk od 50 osoba iznosila 602 akče. U hudžetu se iznose dnevne plate navedenog age Bajram-age sina Ibrahima 40 akči, njegovog čehaje 20 akči, alemdara 15 akči, katiba, čauša, kalauza po 13 akči, četvorice odabaša po 12 akči, četrdeseterice nefera po 11 akči. V. GHB, R-7305/5, 39-40.

70 Tvrđava Čačvina koja je bila podignuta od strane hrvatskih plemića još 1373. osvojena je početkom šesnaestog stoljeća. Pala je pod mletačku vlast 1717. godine. Čačvina se nalazi pored starog puta koji iz Cetinske krajine preko Buškog blata vodi prema Livnu i Duvnu. V. Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, 106.

đavu palanke Gradiška,⁷¹ koja je te godine prepuštena Osmanskom Carstvu od strane Austrijanaca. Na zahtjev vezira Mehmed-paše navedeni azapi bili su registrirani da čuvaju Donji prolaz (*Geçid-i zir*) koji pripada spomenutoj palanki s tim da dobijaju prihode iz hrišćanske džizije i rusumi-eflaka irsalije kobaške mukate. U vezi s tim izdat im je bio kolektivni odžakluk berat, a potom i pojedinačni berati. Kao uvjet je postavljeno da u slučaju potrebe čuvaju i banjalučku tvrđavu.

Poslije, 1662. godine, izvršena je promjena njihovog džemata azapa u džemat mustahfiza,⁷² te su dobili berate i određeni su im njihovi prihodi na osnovu telhisa defterdara Ibrahima. Do promjene je došlo, kako se to u beratu pojašnjava, stoga „što nedostaje mustahfiza koji su određeni da čuvaju kule Džisri-kebir (Kulen Vakufa), te koji su tu, uz to, *muayyen ve muvattan*, (tj. koji su određeni za navedenu službu i tu stalno nastanjeni), a potrebno je da se poprave i kule i burdžovi, da se prošire hendeci i da se obnovi velika banjalučka tvrđava na serhatu Bosanskog ejaleta.“⁷³ Iz navedenih razloga odlučeno je na Porti da se izdvoje azapi iz palanke Čačvina i prebace u palanku Gradiška s tim da čuvaju i banjalučku tvrđavu. Navodi se da su sami neferi tražili da budu prebačeni na čuvanje banjalučke tvrđave stoga što im je gradiški kapetan zakidao plate. Njihovoj molbi je udovoljeno i prebačeni su da čuvaju spomenutu kulu Kulen Vakuf (Džisri-kebir) u tvrđavi Banjaluka.⁷⁴

Nakon navedene 1644. i 1662. godine, u kojim su se dešavale gore spomenute promjene, pokazala se potreba da se umjesto azapa, čija je služba na isturenim granicama u vrijeme intenziviranih osvajanja bila slična i uloži akindžija, namjeste u tvrđave Gradiška i Banjaluka stalni domaći čuvari koji se žene i imaju porodice. Na taj način, kad unutar porodice cirkulira služba tvrđavskih čuvara, pojačava se motiv tvrđavskih posadnika u odbrani tvrđava i mjesta za koja su trajno vezani.⁷⁵

71 Zauzeta je od strane Osmanlija između 1535. i 1537. godine, te je u njoj bilo azapa, farisana, tobdžija i mustahfiza. Prema Kreševljakoviću Gradiška je osnovana kao prva bosanska kapetanija godine 1558. U okviru Gradiške bilo je jedno selo koje se naziva Azapi. V. Kreševljaković, *Izabrana djela I*, 81.

72 *..nakl ve tahvil ve mustahfizan cema'atına tebdil.*

73 GHB, A-1864/TO.

74 *Banaluka kal'asına nakl ve tahvil ve beratları tebdil olunmasını hala Bosna valisi Mehmed paşa dahi Bosna hazinesi mukabelesinden muhrec arzularıyla iltimas ve zikr olunan kapudanan-ı mahzarıyla ve kadı arzı Der-i Aliyyeme irsal etmeleriyile...*

75 Govoreći o azapima Šabanović kaže da su tridesetih godina 16. stoljeća među posadom tvrđave Šabac bili i mustahfizi i martolosi i azapi, a da su sedamdesetih godina istog stoljeća šabački azapi prebačeni na neku dalju granicu pošto „Šabac nije više predstavljao graničnu tvrđavu,“ niti osobito strateški važno mjesto. (Šabanović, *Vojno uređenje...*, 216) Kada se ovaj zaključak, koji Šabanović donosi na osnovu analize deftera, uporedi sa gore navedenim podatkom iz berata datiranog 1760. godine, a koji ukazuje na prebacivanje

Trajno naseljavanje tvrđavskih posadnika-timarnika u okolini tvrđava

Polovinom petnaestog i šesnaestog stoljeća tvrđavski posadnici-ulu-fedžije su premješteni iz tvrđave u tvrđavu. Od sedamnaestog stoljeća jača tendencija stalnog naseljavanja tvrđavskih posadnika na teritoriju unutrašnjih tvrđava u kojim su obavljali službu. Useljavanje i naseljavanje se realiziralo upravo preko dodjele timarskih prihoda i davanja službenih ovlaštenja jednom mustahfizu-timarliji da kontrolira područje timara koji mu je dodijeljen, te nadležnosti da ovjerava zemljišne transakcije. Njihovo trajno naseljavanje kao i poboljšanje njihovih prihoda i statusa, općenito, podsticano je i dodjelom kolektivnih čifluka posadnicima jedne tvrđave koje je moglo koristiti zajednički nekada i više od trideset posadnika. Ti su čifluci nastajali od napuštenih mezri koje su im kao državna zemljišta dodijeljivani na brigu s tim da svako iskrči svoj dio i obezbijedi obrađivanje označenih zemljišnih parcela, te su postepeno spomenute mezre dobijale status čifluka. Uz to se vremenom broj korisnika čifluka značajno smanjivao bilo uslijed smrti ili preseljenja posadnika na neko drugo mjesto, bilo otkupljivanjem od strane posadnika iz upravne vojne strukture kao što u dizdari, njihove čehaje, te age pojedinih tvrđavskih džemata. Prilikom novog popisa i kontrole upisivanja su u novi defter ograđena i kultivirana zemljišta navedenih lica, te su tako tvrđavski posadnici, a prije svega njihov upravni kadar, dolazili u posjed tapije po osnovu čega su postajali trajno vezani za određeno područje.⁷⁶ Kod mustahfiza-timarnika stalno uklopljenih u neku lokalnu zajednicu uočava se da su vodili jedan domaćinski i dostojanstven život, te su po osnovi svog spahijskog službeničkog statusa, predstavljali primjer u svojoj zajednici. U njihovim se ostavinama pored primjeraka oružja - kao simbola njihove vojničke statusne službe mogla naći i poneka knjiga što je doprinosilo njihovom posebnom statusu u odnosu na prosto ratarsko stanovništvo.⁷⁷ Činjenica je da su sela sa kojih su timarnici ubirali svoj prihod često bila disperzirana na nekoliko

azapa sa dalje granice u unutrašnjost, te koji čak ukazuje i na njihovo preimenovanje u mustahfize, tada se navodi o šabačkim azapima doimaju kao neuobičajen postupak.

- 76 Navedeni proces dodjeljivanja opustjelih mezri, koje nisu bile uvedene u defter, tvrđavskim posadnicima, te otkupljivanje dijelova koji su bili određeni za nefere vidljiv je iz popisa timara posadnika evidentiranih u defteru iz 1550. godine. V. Hafizović, *Popis*, 443, 447.
- 77 Primjer njihove posebnosti je i pjesnik Aga-dede iz Dobora, autor pjesničkog spjeva *Džamasbname*, čija je porodica bila janičarskog porijekla, a njegovi preci su, poput njega, bili tvrđavski ljudi koji su služili na granicama. Oni su svojim prisustvom ostavili značajan trag na bosanska posavska naselja kao što su Modriča, Dobor-grad, Odžak. V. Osman A. Sokolović, „Pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada o svome zavičaju i pogibiji Osmana II“, *Analı Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga I, Sarajevo 1972.

mjesta, pogotovo kada se radilo o kolektivnom korištenju timarskih prihoda. To je sa stanovišta tadašnjih državnih interesa bilo poželjno zbog mogućnosti stalne komunikacije timarnika sa širim okruženjem, te u tom smislu ostvarivanja željenih utjecaja.

Stalni tvrđavski posadnici-timarnici kao važan faktor širenja islama

Utvrđeno je u historijskoj nauci na osnovu analize brojnih prevedenih popisnih deftera da su mnoge spahije i čuvari i posadnici tvrđava prvobitno došli sa osmanskim vojskom, te da su bili regrutirani sa raznih područja. Kasnije, mnogi od njih su ostajali po osnovi stalnog angažmana na odbrani i čuvanju Bosne kao i po osnovi prihoda, prije svega timarskih, te su zasnivali porodice mijesajući se sa lokalnim stanovništvom. Njihovi potomci imaju tu davnu vezu sa osmanskim vojničkim redovima koji su među prvima, sa Isabegom, a potom i sa sultanom Fatihom, došli na područje Bosne. Kasnije su se potpuno bosnizirali, ali su ostali vjerni čuvari islamske vjere i osmanske ideologije, općenito. Ovaj zaključak se posebno odnosi na mustahfize i azape kao najbrojnije tvrđavske čuvare, budući da su oni tema ovog rada, mada se može odnositi i na sve ostale lokalne, provincijske vojne snage iz kategorije jerli kulu. Iako su azapi i mustahfizi, bilo kao ulufedžije bilo kao timarlije, imali najskromnija primanja među svim tvrđavskim posadnicima i osmanskim vojnicima općenito,⁷⁸ ipak su u odnosu na ostalo lokalno proizvodno i poreskim obavezama opterećeno rajinsko stanovništvo bili značajno privilegirani. Budući da su bili blisko povezani sa datim tлом sa kojeg su sami lično sakupljali svoje timarske prihode to su oni imali bitan utjecaj na svoje okruženje, te su u tom smislu predstavljali jedan od značajnih faktora širenja islama.

Zaključak

U radu se konstatuje da su mustahfizi-timarnici dobijali državni podsticaj da se stalno nastanjuju na području oko tvrđave prvo preko dodjele timarskih prihoda, a potom time što su imali povlastice i olakšanja da dobijanjem tapije dođu u posjed barem jednog čifluka.

Također je utvrđeno da su mustahfizi-timarnici kao stalni tvrđavski čuvari mogli ovjeravati transakcije mirijske zemlje u svojstvu ovlaštenih državnih službenika/*memur*. U tom pogledu su imali iste kompetencije kao što su

78 To pokazuju berati na njihovu službu tvrđavskih čuvara gdje su spadali u najnižu kategoriju po svojim primanjima od 4, a najviše do 7 akči dnevno ili po svojim timarima, ako su bili timarlije, od 1400 ili u slučaju zajedničkog korištenja „ber vech-i iştirak“ po 700 akči. Također to pokazuju i ostavinski defteri mustahfiske porodice Čerimovića koji su, u odnosu na zaimske i trgovačke porodice, relativno skromni. Ipak njihovi su prihodi bili dovoljni za dostojanstven život i odgovarali bi приходima današnje srednje klase.

imale i ostale spahije koji su bili korisnici timarskih prihoda i zemljišni upravitelji (*sahib-i erz*). Uočava se u njihovoj lokalnoj zajednici, među mjesnim službenicima kao što su kadije i druge spahije koji su kontrolirali zemljišni promet i potvrđivali i izdavali tapuname, za njih koristio naziv spahija češće nego odrednica mustahfiz. Prema navedenim arzuhalima koje su mustahfizi sastavljali vidi se da su oni sami sebe dvostruko identificirali i kao mutahfize i kao spahije. Isti je slučaj i sa stanovništvom, općenito, koji su ih doživljavali kao spahije.

Ubirući lično svoje prihode sa područja koje je spadalo u njihov timar brojni mustahfizi su blisko dolazili u kontakt sa stanovništvom šireg prostora koje je gravitiralo nekoj tvrđavi čime su bili u mogućnosti u datoj sredini ostvarivati svoj utjecaj, te su bili u tom pogledu važan faktor širenja islama.

Bosnian Fortress Guards – Mustahfizes

Abstract

The paper brings general information on Bosnian members of the territorial militia - mustahfizes, and on foot soldiers – azabs, as the most numerous local guards and crew members of Bosnian fortresses. It further investigates the occurrence of the term *mustahfiz* in the Ottoman edicts, analyzing data on mustahfizes in Bosnia mentioned in the earliest books and protocols. As for azabs who were originally presented as light infantry in battles for conquering of new lands and fortresses, there is interesting information included in certain documents that speak of not only their moving from one fortress to another but of the change in their assignments which allowed for their becoming permanent fortress guards. It was in 1662 that a new mustahfizes ordinance was issued. The mustahfizes term is in the beginning introduced as a generic term but the goal of this paper is to discuss differentiation between mustahfizes as fortress guards and mustahfizes as timar leaders, and to describe specificities of their service. As typical examples, we mention documents belonging to Ćerimović family of Ljubuški that had for over a century served as mustahfizes of the Ljubuški fortress. This collection of documents contains the ordinance by Abdulkерim (Abdul-Kerim) dated 1716. By presenting of the documents, especially the sharia court registers of 1556-57 and those signed by mustahfizes that date as far back as 1794 and 1803, we want to show that mustahfizes as timar leaders had different competencies in relation to other fortress crew members.

Key words: Bosnian mustahfizes, spahi, mustahfizes-timar leaders, land transactions, registration, azabs, change in service, ordinance.

